TILSKUEREN.

MAANEDSSKRIFT

FOR

LITERATUR, SAMFUNDSSPØRGSMAAL OG ALMENFATTELIGE VIDENSKABELIGE SKILDRINGER.

UDGIVET AF

N. NEERGAARD.

TREDJE AARGANG.

KJØBENHAVN 1886.

P. G. PHILIPSENS FORLAG.

THIELES BOGTRYKKERI.

[448]

Om Religionsfrihed og nogle dermed forbundne psykologiske og etiske Spørgsmaal[1)].

For det meste forstaar man Religionsfrihed som noget blot *ydre* og noget blot negativt, nemlig det, som vor Grundlov udtrykker saaledes, at Ingen paa Grund af sin Trosbekendelse kan berøves Adgang til den fulde Nydelse af borgerlige eller politiske Rettigheder. Allerede dette er noget meget betydningsfuldt, naar man erindrer, hvilken Modstand det deri udtalte Princip har haft at kæmpe imod, før det trængte igennem. Men for den, der gennemtænker den Forandring, som med Anerkendelsen af dette Princip er indledet i det menneskelige Livs hele Aand og Retning, — for den, der mener, at det ydre og det indre vel kan træde i en vis Modsætning til hinanden, men dog i Længden maa svare til hinanden, hvis Livet skal være sundt og kraftigt, — for den, der ser længere end til det blot udvortes og foreløbige, — for den ligger der i Religionsfriheden psykologiske og etiske Problemer af den største Betydning, Problemer, som ingen, der tager Livet alvorlig, kan undgaa at blive stillet overfor. Jeg vil her forsøge at fremdrage og belyse nogle af disse Problemer. For at de ret kunne træde frem, maa jeg begynde med nogle historiske, eller som man nu plejer at sige, sociologiske Bemærkninger.

I.

Positiv Religion er *social* Religion, idet den bygger paa Tradition, paa Ordets Forkyndelse. Under forskellige Former genfindes dette Hovedtræk i alle Religioner.
[449] Det er ikke de enkelte Individer, der udfinde deres Religion, men de indvies i den, der lever i Slægten. Saa snart man tillægger det enkelte Individ — dets Trang, dets Følelse, dets Dømmekraft — en absolut Afgørelsesret i religiøs Henseende, er man allerede inde paa Rationalismen. Religionen er en *historisk* Magt; det er Forkyndelsen af en hellig Historie, som danner det Grundlag, paa hvilket der bygges.

I sin simpleste Form bygger Religionen paa en Tradition, der indenfor én og samme Familje forplantes fra Slægt til Slægt. De afdødes Aander dyrkes ved Ofre og Gaver, Arneilden holdes ved lige til deres Ære, og deres Bud agtes som højeste Lov. I

[1)] I det væsentlige et Foredrag, holdt i Studenterforeningen den 20de Marts 1886.

denne *Familjereligions* Udøvelse deltage kun de, der høre til Slægten; Familjefaderen, som leder den, staar som den højeste levende Myndighed i religiøs som i andre Henseender. Endnu den Dag i Dag er denne Art Kultus den mest udbredte paa Jorden, idet den bestaar under, ved Siden af eller som Led af de nationale Religioner. Kun i Kristendommen og i Muhammedanismen er denne Dyrkelse helt forsvunden[1)].

Den nationale Religion opstod ved, at hele Staten fik sine fælles Guder og Helte, sin fælles Arne. Staten var ligesom Familjen oprindelig baade et religiøst og et politisk Samfund. Der var ingen Forskel paa Stat og Kirke, saa lidt som paa religiøse, juridiske og moralske Love. Det var enhver Borgers Pligt at deltage i den offentlige Kultus, men fremmede vare udelukkede fra den. Hver Stat havde sine Guder, ligesom hver Familje havde sine.

Et betydningsfuldt Vendepunkt indtraadte, da *Ideen om Kirken som universelt religiøst Samfund* opstod. Familjeforskelligheder og nationale Skranker skulde nu kun have underordnet Gyldighed. Der skal ikke mere være Jøde eller Hedning, Græker eller Barbar. Et rent aandeligt Samfund skal eksistere. Men ogsaa her er det religiøse Samfund, den aandelige Enhed betinget ved den fælles Overlevering af en hellig Historie, fra hvilken de enkelte hente den højeste Lov for deres Liv og den dybeste Betryggelse for deres Skæbne i denne og i en hinsidig Verden. For den europæiske *[450]* Menneskeheds Vedkommende gjorde Kristendommen denne Ide gældende paa en sejerrig Maade.

I Begyndelsen stillede Kirken sig i bestemt Sondring fra andre menneskelige Samfund som et Rige, der ikke var af denne Verden. Den levede i Forventningen om, at denne Verden vilde ophøre. Da denne Forventning ikke opfyldtes, begyndte Kirken sin kulturhistoriske Mission. Den paatrykte snart det indre og det ydre Liv sit Præg, hvad enten dens Herredømme fremtraadte derved, at den ligefrem herskede over Staten, eller derved, at Staten i den saa' et uundværligt Redskab til at sikre Fred og Lydighed. Efter den middelalderlige Kirkestat, hvor Paven var Kejserens Overhoved, fulgte det »territoriale« Princips Herredømme, hvor Landsherrens Religion ogsaa skulde være Undersaatternes (cujus regio, ejus religio).

Da kommer fra det 18de Aarhundrede af Principet om Statens religiøse Neutralitet frem. Hvad enkelte isolerede Tænkere havde fordret, proklameredes nu som Lov for store Nationer. De nordamerikanske Fristaters Forfatning er den første, som er bygget

[1)] *Henry Maine*: Early Law and Custom. p. 57 ff. — Det var *Fustel de Coulange*, som først i sin interessante Bog „La cité antique" paaviste den store Betydning og primitive Karakter af Familjereligionen indenfor den græske og romerske Religion.

paa Religionsfrihedens Princip.

Et stort Gode er dermed opnaaet. Den aandelige Kamp kan nu føres friere, da de ydre Vilkaar ere mere lige for alle. Saa mægtige Fordomme og Fanatisme endnu stadig kunne være, saa raade de dog ikke mere over saadanne Midler som Baal og Brand eller udvortes Forfølgelse.

Men et stort Ideal, en stor Tanke er opgiven: Tanken om en fælles Tro, om inderligt aandeligt Fællesskab for den hele Menneskeslægt. Og en stor Kraft synes at maatte gaa tabt, den, der ligger i Sammenslutning formedelst fælles Anskuelse om Livets største Problemer. Vi have nu Lov hver at blive salige paa sin Façon. Men vil det ikke let føre med sig, at vi sejle hver sin Sø og tabe den gensidige Forstaaelse?

II.

Man vil fra kirkelig Side svare, at det har ingen Fare: Opløsningen vil kun være forbigaaende, og paa Frihedens Grund vil en ny Tros-Enhed, sandere end den tidligere tvungne Enhed, opnaas. Og i Fritænkernes Lejr haabe mange paa, at den Tid ikke er fjærn, da alle fornuftige, ærlige og dannede Mennesker have vendt Kirken Ryggen, saa at i det højeste kun Dummerhoveder og Hyklere blive tilbage.

[451] Jeg deler ingen af disse Forventninger. — Lige saa lidt som den katolske Kirke trods sit store Haab og sine ivrige Anstrængelser vil kunne tilbageerobre Protestanterne, lige saa lidt vil Kirken kunne tilbageerobre Fritænkerne. Lige saa lidt som der i Katolicismen er Mulighed for et saadant Opsving eller en saadan Udfoldelse af aandelig Overlegenhed, at Protestanterne derved kunde bevæges til at opgive deres Trosfrihed, deres Ret til selvstændig religiøs Prøvelse, lige saa lidt er der nogen Mulighed for, at Kirken skulde bringe de Motiver, som gør Folk til Fritænkere, ud af Verden. Den middelalderlige Kirke formaaede endnu at samle al Tidens aandelige Kraft i sig. Men Livet er nu for rigt, for selvstændigt, for mangfoldigt, til at noget saadant er muligt. De store Problemer ere blevne stillede saa klart og skarpt, at ingen dogmatisk Formel kan dække over dem. Trangen til, — hvad enten man mener at der gives en Løsning af Livets Gaader eller ikke, — dog at behandle dem paa sin egen Maade er bleven saa mægtig, at den ikke igen vil kunne kues. Den kan dysses hen for en Tid, men vil stedse vaagne paany, saa længe der bestaar et højere aandeligt Liv. Og hvad der gælder for Erkendelsens Vedkommende, gælder ogsaa for Fantasiens, Følelsens og Viljens Liv. Ogsaa her er den frie Rørelse af Kræfterne allerede bleven saa stort et Gode, at man ikke vil give Slip paa det igen. Der leves ikke mindre dybt og rigt udenfor Kirken end

i den. Overfor den kirkelige Tro staar der, og vil for Fremtiden stedse staa en alvorlig, fri og selvbevidst Livsanskuelse.

De Fritænkere, som mene, at de positive Religioners Tid er forbi, se ikke, at Kirken netop vil vinde ved Religionsfriheden. Den Strid, der er rejst mod Kirken i de sidste Aarhundreder, gælder for største Delen langt mere Kirkens verdslige Magt og ydre Herredømme end Dogmerne. Striden har ikke staaet saa meget om Dogmernes Sandhed, som om deres Ret til at bestemme Individernes borgerlige og moralske Stilling. De Erfaringer, som ere gjorte i Nordamerika, i Frankrig efter Revolutionen og i Tyskland efter 1875, godtgøre, at den kirkelige Interesse og Alvor tiltager med Adskillelsen fra Staten. Hvad der tilsyneladende svækker Kirken, styrker den i Virkeligheden. De frie Kræfter vækkes til Virksomhed. Selv den engelske Statskirke, den stiveste af alle protestantiske Statskirker, bygger mere og mere paa Frivillighedens Princip. Tocqueville udledte Religionens store Magt i Nordamerika deraf, at den har trukket sig helt bort fra Politiken. Den har der, i Frihedens forjættede Land, saa stor *[452]* Indflydelse, at den offentlige Mening sætter langt snævrere Grænser for fri Forsken og frie Anskuelser, end den gør her i Europa. Fritænkere, som tillige ere Demokrater, og som arbejde paa Kirkens Adskillelse fra Staten, maa derfor have en stor og frejdig Tro paa Sandhedens Magt. — Hvad var ogsaa Livet uden en saadan Tro? Men man kan have den og dog mene, at der er saare langt til Enden.

Da det er af Betydning for et Spørgsmaal, hvorpaa jeg senere vil henlede Opmærksomheden, vil jeg her fra et rent psykologisk Standpunkt fremføre nogle af de Aarsager, som efter min Opfattelse vedvarende ville medføre Tilslutning til positiv religiøs Tro. Der er naturligvis saare mange forskellige psykologiske Forhold, som virke med her[1)]; men der er især to Punkter, som min Erfaring og mine Undersøgelser have ført mig til at lægge Vægt paa.

Jo mere den aandelige Udvikling skrider frem, des mere forskelligartede blive de enkelte Sider eller Retninger af det aandelige Liv. Teoretisk Forsken og praktisk Interesse, Forstand og Følelse, Videnskab og Kunst sondre sig mere eller mindre ud fra hinanden. Hver Side af Livet stiller sine Opgaver paa sin Maade og løser dem ved sine ejendommelige Metoder. Følgen bliver let en Delthed af Kraft og Interesse, en Mangel paa Koncentration, som er uudholdelig for mange Naturer. Der vil opstaa en naturlig Trang til at samle det spredte paa ét Punkt, eller dog at have én Region,

[1)] I min Afhandling „Forholdet mellem Tro og Viden i dets historiske Udvikling“ (Vor Ungdom. 1885) har jeg haft Lejlighed til at omtale nogle Aarsager, som gjorde sig gældende ved den religiøse Reaktion i Begyndelsen af dette Aarhundrede (Se især p. 189—196).

hvor Sondringen ikke griber ind, én Sfære, hvor man kan føle det udelte Liv i dets hele Fylde. Der er nu sikkert flere forskellige Maader, paa hvilke denne Trang vil kunne tilfredsstilles. Men saa meget er vist, at i de store Folkereligioner er der saare meget, som imødekommer den. Disse Religioner have — hver til sin Tid — ydet fuld Tilfredsstillelse for alle Retninger af det aandelige Liv. De skelne ikke imellem det sande, det skønne og det gode. De henvende sig ikke særlig til Forstanden eller til Fantasien eller til Følelsen eller til Viljen, men tale til alle Ævner paa én Gang og
[453] forstaas kun, naar de paa én Gang kunne faa dem alle i Tale. Den positive Religion i sin klassiske Form kender ingen særlig Videnskab, ingen særlig Kunst, ingen særlig Etik eller Politik. Det betegner altid et begyndende Brud, naar en af disse Bestræbelser udsondrer sig som noget for sig og vil gaa sine egne Veje. Ti naar f. Eks. Videnskaben bliver et eget Omraade ved Siden af Religionen, saa bliver jo Religionen ogsaa et eget Omraade ved Siden af Videnskaben og ikke længere Form og Bærer for Livet i dets Helhed. De store positive Religioner ere ejendommelige Fortætninger eller Synteser af Tanker og Idealer, Forhaabninger og Bestræbelser, som af den kritiske Forsken henføres til forskellige Omraader og under forskellige Synspunkter. Der vil nu være mange, hvis Natur er saaledes beskaffen, at deres dybest gaaende intellektuelle, æstetiske og etiske Trang fordrer Tilfredsstillelse under ét, — for hvem en Tanke, der ikke tillige tilfredsstiller Fantasiens Trang til anskuelige Billeder og Følelsens Trang til Haab og Trøst, heller ikke er nogen *sand* Tanke. De kunne og ville ikke skelne (som vi i Psykologien skelne) mellem selve Følelsen og de mere eller mindre symbolske Former, i hvilke den lægger sig for Dagen, eller mellem en Tankes ideale Værdi og reale Gyldighed. En religiøs Reaktion kommer ofte efter en følelsesmat og fantasifattig Tid, og kan da tjæne til Berigelse og Styrkelse for Aandslivet. Det aandelige Liv har, som alt Liv, en rytmisk Karakter, bevæger sig fremad gennem skiftende Perioder af Samlen og Spreden, Enhed og Sondring, Syntese og Analyse. Og der vil stedse være Naturer, som ere særlig anlagte for den ene af disse Retninger.

Det andet Punkt, som jeg vil fremhæve, staar tilsyneladende i Strid med det første, men ogsaa kun tilsyneladende. Det er den Maade, paa hvilken Livets største og stærkeste Modsætninger komme til Udbrud og Udtryk i de positive Religioner. Den religiøse Følelse indeholder en Trang til udtømmende at erfare den største Lidelse og den største Lyst, det største Fald og den største Oprejsning, som kan tænkes. Kun da mener den at kende Livet, naar den kender de største Modsætninger, Livet kan medføre; og kun naar den paa denne Maade kender Livet, stoler den paa at kunne overvinde Verden. I de store Folkereligioner vækkes de mest stridende Følelser. Menneskenes Sind

føres igennem dem, ligesom Dante førtes gennem Helvede, Skærsilden og Paradiset. Den religiøse Kultus virker særlig gennem Kontraster. Ved de eleusinske Mysterier synes Deltagerne at have fejret Demeters og Persefones Historie: Moderens Sorg ved *[454]* Datterens Forsvinden, hendes Sjæleangest og hendes rastløse Søgen, endelig hendes Jubel ved Genfindelsen. Ogsaa Grækerne havde altsaa deres mater dolorosa. I den kristne Kirkes Aar gennemleves Kristi Liv paany af de troende, og dermed en Række af de største Modsætninger paa Følelseslivets Omraade. — Der gives Naturer, som kun indenfor en positiv Religion faa fuld Næring for deres Trang til at gennemleve Modsætningerne. Der er noget i denne Trang, som er almenmenneskeligt, og som lægger sig for Dagen hos ethvert alvorligt Menneske. Den æstetiske Virkning af det tragiske hænger sammen hermed uden dog ganske at falde sammen med hvad Talen her er om. Naturer, hos hvem denne Trang gør sig gældende med særlig Styrke, ville ikke let skelne, som andre gøre, mellem Følelsen selv og de Symboler, i hvilke den skaffer sig Udtryk og finder Hvile; Symbolet bliver for dem til Dogme, til det fuldkomne Udtryk for den højeste Sandhed.

Jeg omtaler dette ogsaa for at pege hen paa, hvor lidet den blotte logiske og historiske Kritik paa det religiøse Omraade trænger ind til Sagens Kærne. Bag de logiske Modsigelser og historiske Usandsynligheder, som Kritiken formaar at paavise, ligge de mægtige Følelsesbevægelser og Følelsesmodsætninger. Det er disse, der gør Tilværelsen til saa stor en Gaade; hvor kan den rumme de Modsætninger, som fremkalde disse stridende Følelser? hvorledes kunne de udspringe fra én og samme Kilde? hvorledes kunne de forsones og overvindes? — Det er klart, at man meget vel kan anerkende og føle Modsætningernes Virkelighed uden at godkende Forsøgene paa at løse hin Gaade. Man kan erkende, at Tilværelsen viser os baade den største Lidelse og den største Lykke, baade den største Fornedrelse og den mest ophøjede Storhed, og dog ikke forstaa, hvorledes de kunne skyldes samme Aarsag, især naar denne skal være et absolut godt Væsen. Dogmet staar her — efter min Overbevisning — lige saa afmægtigt som Videnskaben. Men den fuldt berettigede Kritik af Løsningerne bør ikke bevirke Miskendelse af de stærke Drifter, der føre til at stille Spørgsmaalene. Ti derved gør man Livet snævert og fattigt. Vi staa endnu — trods al vor Religionsfilosofi og vor sammenlignende Religionsvidenskab — meget langt tilbage i Henseende til Forstaaelse af det psykologiske Grundlag for de positive Religioner.

Jeg er kommen noget bort fra mit Hovedæmne og vender nu tilbage til det. *[455]*

III.

Saa meget er vist, at Kampen vil blive lang. Den vil efter manges Mening blive den evige Strid. Skulde det være saa, maa vi gøre os fortrolige dermed. For en alvorlig Livsanskuelse er hele Livet en stor Kamp, og denne vil da kun være en af dens mange Former. Men det er ikke ligegyldigt, paa hvilket Grundlag og paa hvilken Maade Striden føres. Skal den fra kirkelig Side føres med det Skriftsted som Motto, med hvilket en amerikansk Præst rykkede ud mod Darwin og Spencer: »Skulde jeg ikke hade dem, der hade dig, Herre!«? Og skal den fra den modsatte Side føres med Haan og Spot? — For de værste Udskejelser i denne Retning er der jo sørget ved Religionsfrihedens officielle Anerkendelse. Det ydre, borgerlige Liv kan gaa sin Gang, uanfægtet af de enkelte Individers forskellige Tro. De fanatiske troende og ikke-troende maa i hvert Tilfælde taale hverandres Nærværelse i Samfundet. Men det er, som allerede tidligere bemærket, et vel udvortes og negativt Forhold.

Det vil heller ikke være nok at henvise til den stedse mere udbredte og stedse bedre begrundede Overbevisning, at de religiøse Problemer angaa noget, som i Følge sin Natur ligger udenfor den strænge Videnskabs Rækkevidde. Ti Spørgsmaalet er netop: hvad saa? Skulle vi lade hverandre hver sejle sin egen Sø, fordi man dog intet sikkert kan vide om disse Ting? Vil det ikke føre til Ligegyldighed eller til Afbrydelse af enhver dybere gaaende aandelig Forbindelse mellem dem, der ikke høre til samme Sekt? — Og i hvert Tilfælde vilde man da ikke kunne fordre Tolerance af dem, der erklære sig at være aldeles sikre i deres Sag, — sikrere end nogen som helst Videnskab kunde gøre dem. Katolikerne paastaa saaledes ofte[1)], at Protestanterne *maa være* tolerante, fordi de ikke tør hævde, at deres Kirke er den ene sande, men at Katolikerne ikke *kunne være* det, fordi det er en Del af deres Tro, at deres Kirke er den ene sande. Protestanterne lade maaske Paastanden gaa videre til Fritænkerne — men de
[456] Fritænkere, der mene, at alle troende enten maa være dumme eller hykleriske, siden de kunne tro, hvad de tro, ville sende den tilbage med Protest.

Skal Religionsfriheden have mere end ydre og negativ Betydning, maa vi undersøge, om der ikke skulde være fælles Omraader, som kunne unddrages Striden, skønt de ere af væsentlig Indflydelse for det menneskelige Liv, og om Muligheden af gensidig Forstaaelse og Sympati er aldeles afskaaren for selve de Spørgsmaals Vedkommende, om hvilke Striden staar. I første Henseende vilde det især være af stor Betydning, om der gives en human, paa naturligt menneskeligt Grundlag byggende Etik. I sidste Henseende vil det komme an paa, om Mennesker, der staa paa forskellige religiøse

[1)] Se f. Eks. en Udtalelse af en katolsk Biskop, som anføres hos F. C. Baur: Kirchengeschichte des 19ten Jahrhunderts. P. 264.

Standpunkter, alligevel kunne have et vist aandeligt Slægtskab med hverandre.

Dersom det eneste Synspunkt, de forskellige religiøse Standpunkter kende overfor hverandre, er: Sandhed eller Løgn, saa nytter det ikke at undersøge disse Spørgsmaal. Men i saa Fald er det heller ikke godt at se, hvorledes man kan gaa ind paa den ydre, borgerlige Religionsfrihed. Hvor kan man finde sig i, at Løgnere udøve Borgerrettigheder og deltage i de offentlige Anliggenders Afgørelse? Og det er heller ikke godt at se, hvorledes man kan anerkende Videnskabens Selvstændighed. Gives der en Videnskab, som naa'r sit Maal uden Hensyn til og uden Ledelse af religiøse Anskuelser, saa kan der dog ad menneskelig Vej naa's i hvert Tilfælde til en Del af Sandheden. Ti hvorledes man saa dømmer Viden og Tro imellem, — tilsidst kan der dog kun være én Sandhed. — Men skulde den menneskelige Naturs Ævne til at udvikle sig ved sine egne Kræfter være indskrænket til det borgerlige Liv og til Videnskaben? Gives der ikke ogsaa en rent menneskelig Etik, som, i hvert Tilfælde til en vis Grad, er uafhængig af religiøse Antagelser? — Jeg forstaar ikke, hvorledes nogen, der i ethvert Menneske ser et ejendommeligt personligt Væsen, kan nægte dette. Et personligt Væsen kan kun i sig selv have den sidste Maalestok for, hvad det skal anerkende som sandt, ædelt og godt. Hvad enten det er noget overnaturligt eller noget naturligt, Personligheden staar overfor: i sit eget Indre maa den søge Principerne for Forstaaelse og Vurdering af alt hvad der fremstiller sig for den. Hvilke Idealer Mennesket saa anerkender, og hvor ophøjet endog den etiske Lov staar *for ham*, de skulle jo dog være Ideal og Lov for ham, og blive det kun ved at finde Tilknytningspunkter i hans indre aandelige Natur. Det er den store Betydning af Sokrates's *Bud: Kend dig selv*! ved hvilket han *[457]* blev Etikens Grundlægger. Den filosofiske Etik har i sine forskellige Former bygget paa dette Princip, som kan kaldes *Personlighedsprincipet*, Principet baade for den frie Forsken og den frie Samvittighed. Idet den filosofiske Etik arbejder med dette Princip, drager den derved tillige Konsekvenserne af den almindelige Menneskekærligheds Princip. Den kan ikke gaa ind paa den Betragtningsmaade, at Forskellen mellem Antagelse eller Ikke-Antagelse af visse religiøse Lærdomme skal drage en absolut Grænse mellem Menneskene, evig skille dem i to Dele. Som Menneskekærligheden har gennembrudt de Skranker, der skilte Nation fra Nation og Stand fra Stand, vil og maa den ogsaa gennembryde de Skranker, som konfessionelle Forskelligheder have opstillet for den fulde Anerkendelse af det personlige Liv i alle menneskelige Væsener. Den religiøse Strid vil ikke dermed ophøre, og den vil ikke miste sin Skarphed. Der skal intet slaas af i Spørgsmaalet om, hvad Sandhed er. Men Striden kan være skarp uden at være bitter og hadsk.

Dersom de troende kun kunne betragte de ikke-troendes Dyder som glimrende Laster, — dersom Ikke-Antagelsen af Kirkens Lære kun er at udlede af ond Vilje og Antipati mod Helligheden, — dersom Striden mellem Tro og Ikke-Tro fuldstændig er ét med Striden mellem godt og ondt, saa er alt Haab ude. Ofte lyder det, som om det var saa. Men meget af det, der lyder, er ogsaa kun store Ord, ikke Tanker, i hvert Tilfælde ikke Tanker, hvis Konsekvenser man drager. Ti den fulde Konsekvens af saadanne Tanker vilde føre langt tilbage — tilbage til Middelalderen, til Tiden, som ligger forud for Religionsfrihedens Anerkendelse og den moderne Kulturs Udvikling!

For den troende vil naturligvis den rent menneskelige Etik ikke kunne være udtømmende. Men det maa dog være af Interesse ogsaa for ham at se, hvor langt man ad denne Vej kan naa, og han vil meget vel selv kunne deltage i Undersøgelsen. Han vil forbeholde sig at sætte sit eget Spir paa Bygningen. Men der vil i hvert Tilfælde være et fredlyst Omraade af stor Betydning, hvor den religiøse Kamp ikke behøver at trænge ind, lige saa lidt som den nu trænger ind paa Fysikens og Kemiens Enemærker[1)].

[458] Først naar det anerkendes, at Etiken har sit Grundlag i selve den menneskelige Natur, vil den egentlige, positive Religionsfrihed blive mulig, idet den største Hindring er bortryddet for gensidig Forstaaelse og Sympati mellem Mennesker, som staa paa forskelligt religiøst Standpunkt.

Der er dog endnu en vigtig Betingelse, som maa være tilstede, og som — til Dels formedelst den dogmatiske Maade, paa hvilken den religiøse Kamp, baade som Angreb og som Forsvar, er bleven ført — endnu kun i ringe Grad er udviklet iblandt os. Det er Sansen for det personlige Liv, særlig Følelseslivet, under alle dets forskellige Former. Den hænger ogsaa meget nøje sammen med Troen paa, at der i ethvert Menneske rører sig, eller i ethvert Tilfælde er Anlæg til et ejendommeligt Liv. Den forudsætter en Glæde ved at høre hver Fugl synge med sit Næb. Men den kræver en særegen Opdragelse. Vi ere endnu altfor dogmatiske i vor Psykologi. Vi gaa altfor trygt ud fra, at andre opfatte, tænke og føle ganske paa samme Maade som vi. Der gør sig individuelle Forskelligheder gældende selv ved de simpleste aandelige Virksomheder, Forskelligheder, som man kun lige har begyndt paa at drage frem for Lyset. Hvor meget mere maa da det højere aandelige Liv forme sig forskellig, og hvor forsigtige maa vi være, for ikke at drage forhastede Slutninger fra den Maade, hvorpaa Følelseslivet giver sig Udtryk i Ord eller Symboler! Disse kunne lyde ens og dog dække over

[1)] Angaaende den humane Etiks Væsen og Betydning tillader jeg mig at henvise dels til mit Skrift *[458]* „Om Grundlaget for den humane Etik“ (København 1876), dels til min Afhandling „Om den filosofiske Etiks Principer“ i „Oversigt over det kgl. danske Videnskabernes Selskabs Forhandlinger i Aaret 1886“.

indre Bevægelser af meget forskellig Art. Kun den, der har Ævne til at skelne mellem Skal og Kærne, opdager disse Forskelligheder, denne Rigdom. Den, der standser ved den positive eller negative Trosbekendelse, kommer ikke længere end til Overfladen. Blomsten, som vokser i det høje Græs, opdages kun af den, der bøjer de lange Straa til Side. Men den, der gør det, vil ikke blot finde store Forskelligheder og rige Nuancer, hvor han ikke anede det. Han vil ogsaa opdage, at det aandelige Slægtskab er et andet end det dogmatiske. Ligesom der bag samme Trosbekendelse kan ligge et højst forskelligt indre Følelsesliv, saaledes kan der bag forskellig Trosbekendelse ligge et nøje beslægtet Følelsesliv. Det kan være vanskeligt at trænge ind dertil, og vi staa langt tilbage i denne Kunst. Men før man lærer det, har man endnu ikke lært det væsentlige *[459]* i Mennesket at kende. Som allerede Schiller har sagt; hvad vi tænke, tilhører alle; kun det, vi føle, er vort eget. Og Følelseslivet har stedse en vis Uafhængighed af Tanker og Forestillinger. Lad os tage et enkelt Eksempel. For den alvorlige troende som for den alvorlige Fritænker staar Livet som en Kamp, i hvilken det gælder at hævde Idealet; de føle det tragiske i denne Kamp og de store Modsætninger, gennem hvilke den fører; deres Livsfølelse, deres Følelse ved Tilværelsen er tilsidst bestemt ved disse Erfaringer. Skulde der ikke være større aandeligt Slægtskab mellem to saadanne Mennesker end mellem saadanne, der høre til samme Konfession, men hvis Følelsesliv bevæger sig i helt forskellige Baner? — Psykologisk set er Forskellen mellem den troende og Fritænkeren ofte kun den, at hin har sine dogmatiske Former, i hvilke han finder Udtryk for sine inderste Livserfaringer, medens Fritænkeren maa sige med Faust:

> Ich habe keinen Namen dafür!
> Gefühl ich alles,
> Name ist Schall und Rauch.

Under den staaende, maaske evige Strid vilde det være et stort Gode, om en Forstaaelse af den Art, jeg her har antydet, kunde udvikle sig. Den vilde ikke blot være en Berigelse og Udvidelse af vort Liv, den vilde være den eneste mulige Form for Menneskeslægtens aandelige Enhed, efter at den store Tanke om at forene alle under én Bekendelse har maattet bukke under. Religionsfriheden vilde da ikke blot være noget ydre og negativt, men uden at slaa noget af paa hvad den store Strid væsentlig drejer sig om, vilde de samlende og forenende Kræfter kunne virke.

Harald Høffding.